

*Олена Юрїївна Курганова,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1609-231X,
e-mail: olena.kurganova@gmail.com*

МЕТАФОРИЧНИЙ ОБРАЗ БОГОСЛУЖБОВОЇ КНИГИ В УКРАЇНСЬКІЙ КНИЖКОВІЙ КУЛЬТУРІ ДОБИ БАРОКО

Мета роботи полягає в узагальненні метафоричного образу богослужбового видання в книжковій культурі доби Бароко та виділенні чинників творення цього образу, зумовлених обставинами видавничого процесу. **Методологія дослідження** спирається, насамперед, на структуралістичний підхід до розгляду текстів присвяти та передмов до львівських, київських, чернігівських та новгород-сіверських богослужбових видань XVII – першої половини XVIII ст., що дав змогу виокремити метафори, застосовані на позначення книги, та з'ясувати їх зв'язок зі змістовими та формальними особливостями відповідного видання. Компаративний аналіз семантики зафіксованих метафор дозволив сформулювати узагальнений образ української богослужбової книги доби Бароко. Комунікативно-прагматичний підхід сприяв встановленню смислових зв'язків цього образу з сучасною йому соціокультурною ситуацією. **Наукова новизна** визначається новаторською постановкою проблеми вивчення виражальних засобів стилю бароко, що дозволяє розширити уявлення про його вплив на українську книжкову культуру. Зокрема, показано високу продуктивність вербальної барокової метафори в наданні виразності художній структурі стародрукованої богослужбової книги. За художньою роллю у творенні книги як цілісного об'єкта мистецтва такі узагальнюючі метафоричні образи видання співмірні з графічними елементами художнього оформлення. **Висновки.** У присвятах та передмовах до українських стародруків образ богослужбової книги реалізується через множинність метафоричних уподібнень, в основі яких лежить уявлення про книгу як дар. Залежно від адресата тексту присвяти/передмови книгу представлено як офіру небесному адресатові, вдячний подарунок потенційному чи дійсному меценату, коштовний подарунок читачеві. В реалізації образу цієї «подарункової» книги набули продуктивності розгорнуті метафори, в основі яких асоціативне співвіднесення з адресатом, назвою, змістом, структурними особливостями, історією видавничого осередку або загальним значенням видання в книжковій культурі.

Ключові слова: українські стародруки, передмови, присвяти, богослужбові видання, метафора, бароко.

Актуальність теми дослідження. Присвяти і передмови – сповнені високим інформативним потенціалом елементи апарату видання, що презентують книгу окресленому колу читачів. Дослідження способів та інструментів, використаних для такої презентації, дозволяє з високою достовірністю реконструювати характерні особливості світогляду творців книжкової культури певного історичного періоду. В цьому контексті присвяти і передмови до українських

видань XVII–XVIII ст. є унікальними мікроджерелами, на підставі яких можливе узагальнення усталеного серед видавців доби Бароко ставлення до книги та її значення в суспільстві.

Не претендуючи на всеосяжність, у межах статті ми обмежилися присвятами і передмовами до українських богослужбових видань XVII – першої половини XVIII ст. Ці книги, за спостереженням Я. Ісаєвича, до останніх десятиліть XVIII ст. користувалися високим читацьким попитом [1, с. 319] і вирізнялися високою майстерністю художнього оформлення [1, с. 323]. Зумовлений відповідними культурно-історичними чинниками запит на тиражування текстів, необхідних для церковної відправи та індивідуального молитовного правила, породив численні перевидання українських богослужбових книг. За даними зведеного каталогу українських стародруків, вагому частку видавничого репертуару вітчизняних друкарень XVII–XVIII ст. становили Псалтирі, Молитвослови, Акафісти, Канони, Часослови, Служебники, Требники, Октоїхи, Тріоді та Ірмологіони [2, с. 122–123; 3, с. 97–99]. Певна кількість таких видань, виходячи з можливостей друкарні, обмежувалася скромними засобами художнього оформлення та коротким, або й відсутнім, текстом передмови. Проте в багатьох випадках, при залученні меценатських коштів, співпраці з граверами та літераторами, видавцям вдавалося піднести богослужбові видання до високого мистецького рівня. Тексти присвят і передмови до таких видань демонструють ознаки розвиненого літературного стилю, серед маркерів якого вирізняються розгорнуті метафоричні конструкції на позначення образу книги.

Аналіз досліджень і публікацій. Тексти присвят і передмов до українських богослужбових видань принагідно цитувалися дослідниками в контексті історико-книгознавчих, культурологічних та філологічних розвідок. Серед робіт, які обрали присвяти і передмови спеціальним об'єктом дослідження, виділяються студії Л. Сазонової та В. Коваля. У статті Л. Сазонової, яка аналізує структурно-жанрові особливості передмов до українських стародрукованих видань кінця XVI – першої половини XVII ст., зміст передмов представлено як узагальнення «концепту книги» [4, с. 173], проте не розглянуто барокові художньо-виражальні засоби, що застосовуються для творення цього концепту. Властиві для бароко символіко-алегоричні та візуальні образи в текстах передмов, післямов та посьвят до перших видань друкарні Києво-Печерської лаври (хронологічно – з 1616 по 1632 р.) розглянуто в розвідці В. Коваля. Автор представляє ці елементи апарату видання в якості самодостатніх зразків ранньобарокової публіцистики [5, с. 76]. Структуротвірна роль художніх тропів, зокрема метафор на позначення книги, в текстах передмов і післямов до богослужбових стародруків досі не була предметом дослідження.

Мета дослідження полягає в узагальненні образу богослужбового видання у книжковій культурі доби Бароко та виділенні чинників творення цього образу, зумовлених обставинами видавничого процесу. Для втілення вказаної мети було здійснено аналіз структурних особливостей текстів присвят і передмов до

львівських, київських, чернігівських та новгород-сіверських видань XVII – першої половини XVIII ст., які використовувалися для богослужбових потреб: Службників, Требників, Октоїхів, Псалтирів, Акафісників, Анфологонів, Тріодей, Міней, Півуставів. У розглянутих текстах виділено метафори, вжиті на позначення богослужбової книги. Компаративний аналіз семантики цих метафор дав змогу сформулювати узагальнюючий образ, що втілює уявлення видавців про богослужбову книгу доби Бароко. Комунікативно-прагматичний підхід сприяв устанавленню смислового зв'язку цього образу з сучасною йому соціокультурною ситуацією.

Виклад основного матеріалу. Загальний зміст присвят і передмов до українських стародруків XVII–XVIII ст. можна обумовити двома прагматичними інтенціями авторів цих текстів: отримати допомогу в подальшій видавничій діяльності та продати вже готову продукцію. Перша з інтенцій найповніше реалізується в текстах присвят, друга – в текстах передмов.

Викладені з використанням мовних формул літургійної молитви присвяти Богові та Богородиці, що висловлюють подяку за допомогу в створенні книги, введено окремими структурними одиницями до низки богослужбових видань. Такі тексти обрамляє розлогий, часто виділений червоною фарбою заголовок, що номінує адресата, а підпис в кінці тексту зазначає автора. Подібну структуру має і текст присвяти земному адресатові. Залежно від місця видання і часового періоду присвяти до українських стародруків апелюють до відповідних представників королівської, шляхетської, церковної та козацької верхівки, а також до правлячих представників династії Романових. У таких текстах звеличується особа адресата як дійсного або потенційного мецената конкретного видання чи опікуна друкарні.

Після тексту присвяти, як правило, вміщено передмову до широкого кола читачів. Заголовки передмов до читача здебільшого визначають читацьку аудиторію видання. Частина богослужбових книг (переважно – Службники, Требники, Часослови) адресована суто представникам кліру, проте є й такі (Акафісти, Канони, Псалтирі, Октоїхи, Тріоді, Ірмологіони), що розширюють коло потенційних читачів аж до мирян. Основний зміст тексту передмови зводиться до обґрунтування надзвичайної ваги саме цього видання для сучасної йому соціокультурної ситуації.

Щоправда, жанрові межі присвят і передмов у виданнях XVII ст. досить розмиті. Зворот аркуша з текстом, заголовок якого апелює до мецената видання, може містити колонтитул, названий «Передмова до чительника». За влучним спостереженням Л. Сазонової, автори, скоріш за все, не вважали за потрібне чітко розрізняти ці жанри [4, с. 176]. Подяка меценатові може висловлюватися і в передмові до читача, а докладні описи змісту і структури книги вводяться в текст присвяти. Тому, незалежно від заголовка відповідного елементу апарату видання, можна говорити про наявність певних текстових блоків, що за змістом та інтенцією відповідають присвяті або передмові.

У межах текстового блоку присвяти книга розглядається як об'єкт, створений завдяки певному сприянню відповідного адресата. Узагальнений образ книги тут представлено у вигляді вдячного подарунка, а у випадку божественного адресата – «безкровної жертви» (офіри), якими автор вшановує особу свого благодійника. В текстових блоках передмов книга розглядається, насамперед, як об'єкт продажу, презентація якого має викликати в читача бажання придбати це видання. Узагальнений образ книги в цьому разі представлений як цінний подарунок, за який читачі мають бути вдячними видавцям. Такий амбівалентний образ богослужбової книги як об'єкта подяки і вдячності в семантичній структурі містить значення «дару», а у формальній площині реалізується в розлогіх барокових метафорах. Розглянемо найбільш типові способи метафоричного втілення образу «подарункової» богослужбової книги у книжковій культурі XVII – першої половини XVIII ст.

Образ книги як вдячного подарунка небесному адресатові відображає продуктивне в часи Бароко ставлення до творчого процесу як акту співпраці людини з Богом. Книга в цьому контексті постає як дар Божий, об'єктивований за допомогою богонатхненної роботи видавця, що підлягає підношенню у вигляді «безкровної жертви» своєму дарувальникові. Уявлення про книгу як отриманий від Бога дар найповніше виражається в називанні книг Святого Письма, оскільки однією з сутнісних характеристик Біблії в теології визначається «богодуховенність». Ця ж риса поширюється і на богослужбові тексти, і на сам процес книговидання. Відтак продуктивним метафоричним образом у присвятах/передмовах до українських стародруків стало уподібнення книги безкровній жертві Богові або вдячному підношенню Богородиці.

Перша лаконічна передмова до киево-печерського Службника 1629 р., підписана Петром Могилою, представляє «сію священную Книгу Божествныя ... Службы»¹ в якості метафоричної офіри Ісусові Христу, уподібненої до віддання боргу: «...вмѣсто прѣволѣтныхъ врученнаго ми Винограда плодовъ начатки, и даннаго отъ твоего благоутробія таланта лихвы отданія знаменіе...» [6, с. 197]. Автори адресованої Богородиці присвяти, що відкриває львівське братське видання Тріоди Цвітної 1663 р., говорять, що це видання було створене «Благодатію съвершеннаго и всесилнаго Бога, и помощію Пречистой Дѣвы Богородиці» [7, нн. арк. 2 зв]. При цьому відзначення допомоги Богородиці в упорядкуванні книги («Съвершивше дѣло зачатое спасенное працу, и трудъ нашъ презъ ласку и помочъ твою Пречистая Дѣво Богородице» [7, нн. арк. 3]) є підставою до її підношення у вигляді вдячного дару («Книгу сію працу и трудъ нашъ приносимъ і восписуемъ» [7, нн. арк. 3]). Саме у вираженні подібних актів підношення книги небесному адресатові продуктивним стає метафоризація її образу у вигляді офіри/дару, який, у свою чергу, може реалізуватися в цілій низці подальших метафоричних уподібнень.

¹ Тут і далі цитати зі стародрукованих джерел подаються зі спрощенням орфографії.

Стимулом для творення метафори богослужбової книги як вдячного дару можуть ставати асоціативні зв'язки з образом адресата, назвою, змістом, структурою книги, видавничим осередком або певними обставинами видавничого процесу. У випадку із львівським виданням Тріоді Цвітної 1663 р., метафора книги як вдячного дару Богородиці твориться з використанням біблійної алюзії до трьох дарів волхвів, що перегукується із назвою та структурною особливістю видання: «Приносимо Трипѣснець сей, яко три царськіє дари, Злато, Кадило і Миро» [7, нн. арк. 4]. Яскрава візуальна метафора трьох дарів розкривається в подальшому тексті присвяти, залучаючи уподібнення до змістових особливостей видання: «Мудрость в Книзѣ сей Богоносных Отец, яко злато ... Молитви: яко кадило, Пѣсні: яко мира... вмѣсто мира, пѣсні в Книзѣ сей приносим Тебѣ Владичице» [7, нн. арк. 4]. Метафоричному уподібненню підлягає також зміст книги, узагальнений через його вплив на емоційний стан реципієнта. Тріодь Цвітна, зокрема, представлена як засіб духовного зцілення вірянина, що в перекладі на метафоричну мову реалізовано через образ води: «Ми тебѣ... источнику жизни, води живой сосуду, рѣчных устремленій веселящих град Божій пріятелищу, води оживляющій, і розвеселяющій сердца Християнськіє, води словес Духа Пресвятаго, в Книзѣ сей приносимо» [7, нн. арк. 4]. До вервиці розгорнутих метафор книги як вдячного дару Богородиці додається ще й не менш яскрава, натхненна Піснею Пісень номінація адресатки як прекрасної діви, під язиком в якої – мед і молоко. Від нього проводиться асоціативна паралель між образом меду і молока та метафоризованим змістом видання: «Ми тебѣ невѣстѣ Пречистой, Матері преблагословенной, под которой языком мед и млеко ... Приносимо мед и над мед солодшее слова медоточных языков, доброгласных Богоглаголивих уст» [7, нн. арк. 4].

Образ книги із семантикою вдячного подарунка використовується і для вшанування земних заступників видання, від яких видавці розраховують на фінансову підтримку та сприяння в розповсюдженні тиражу. Присвята Арсенію Желіборському до львівського видання Тріоді Пісної 1664 р., підписана Михайлом Сльозкою, повторює вжиті у присвяті до Богородиці з Тріоді Цвітної 1663 р. образи трьох дарів: «... офѣрюю, и отдаю сей Трипѣсець Отцев святых, яко Три дари царей Перских, Злато, Ливан и Смину...» [8, нн арк. 4 зв.]. Але в інтерпретації образу вдячного дару меценатові видання до семантики «вшанування адресата» додається і семантика «практичної користі» подарунка. В ланцюгу метафоричних уподібнень книги, вжитому в присвяті Арсенію Желіборському, домінує уподібнення Пісної Тріоді духовному хлібові, який видавець пропонує адресату в якості доповнення до його метафоричної трапези-читання: «...на Трапезу Превелебности Вашои, приношу сію з друкарнѣ моєи Тріодь Постную, постящимся Покарм духовний» [8, нн арк. 4 зв.]. Подібна метафоризація видавничого процесу, з підкресленням окремих його складових (автора, книги, видавця, читача тощо), трапляється ще в кількох

присвятах до богослужбових видань XVII ст. Зокрема, у Службнику 1620 р. друкарня Києво-Печерської лаври представлена як джерело, з якого утворилася і розповсюджується ця книга: «...студенец благочестивих храма пресвятия Богородица, о благодати Господні, изводит і приносить книгу святих божественних Литургій...» [6, с. 29–30]. Прикладом більш складної художньої структури є метафора, яка уподібнює видавничий процес чернігівської Тріоди Цвітної 1685 р. до весняного пробудження природи. Лаврентій Крцонович називає чернігівську друкарню садом, закладеним адресатом присвяти – Лазарем Барановичем. Процес видання книг, відповідно, ототожнений із вирощуванням плодів, а видання Тріоди Цвітної 1685 р. – з весняним цвітом, оскільки воно є одним із перших видань друкарні, з 1679 р. перенесеної до Троїцько-Іллінського монастиря: «От вертограда, его же в честь святия Тройца насадил еси, Преосвященний пастиру наш, ново на весну израстшій цвѣт, си ест Книгу цвѣтних Трѣпеснцов [с Типографіи в обитель Троецкую данной] изшедшую, и аки би цвѣт прежде плода Книг множайших явившуюся, Преосвященству Вашому вѣрному Святия Тройца служителю приносим» [9, нн. арк. 2]. Використані для представлення книги метафоричні образи є типовими і для текстової частини барокових творів. Зокрема, топос весняного оновлення, тобто перехід від зими до весни, використовується для підсилення образності у проповідях Кирила-Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського [10, с. 7].

При адресуванні книги світській особі узагальнений образ видання може набувати дидактичного змісту. В киево-печерському виданні Тріоди Пісної 1640 р. Петро Могила, присвячуючи книгу Феодору Проскурі-Суцанському, ототожнює її з мертвою плоттю. Таке властиве для барокової естетики поєднання несумісного – вдячного подарунка з образом смерті – спрямоване на підвищення емоційного впливу на читача. Статус митрополита дає можливість Петрові Могилі звертатися з повчанням і до представника давнього шляхетського роду. Традиційний для присвяти акт нагородження добродійця книгою доповнюється розширенням його уявлень про те, наскільки цінною є ця книга за своїм змістом. Основне значення Пісної Тріоди Петро Могила формулює, як нагадування правовірному християнину про необхідність духовного самовдосконалення. А для ефективної ілюстрації цього змісту вжито візуальні образи голови мерця, що знаходилася на столі під час бенкету, і труни, виставленої посеред ринкової площі: «Єжели бовѣм Єгиптяне под час банкетов, и веселя свого, звикли били голову трупюю приносити на стол, а потом каждому до рук дати, аби обачил яковим будет по смерти, аби ся порушил, и роскошій свѣцких понехал, и живучи на свѣтѣ Богу служити не занехивал. У інших били повсрюдку ринку труни виставлени, аби идучи мимо вспоминали на смерть. Далекo барзѣй ми маємо, христіанами будучи ...взяти пред себе в дни святого Посту Великого тии Канони, належнии до розпамятиваня смерти нашой: обачит там кождий голову трупюю, пострежет и труни виставлени...» [11, нн. арк. 4].

Іншої семантики набуває адресація творів представникам монархічної родини, під опіку яких, в силу історичних обставин, друкарні Центральної та Лівобережної України потрапили з другої половини XVII ст. При адресації книги цареві автори присвят використовують увесь спектр вже добре розвинених на той час риторичних засобів, скерованих суто на оспівування особи адресата. Книга в цій комунікативній ситуації представлена як вдячний дар, дещо співмірний із даром, який автори присвят XVII ст. адресували Богові та Богородиці. Прикладом високої риторичної майстерності барокових видавців є передмова до видання Мінеї 1680 р. друкарні Києво-Печерської лаври. Образ книги в цьому тексті узагальнює метафора дару на пошану російського царя Федора як потенційного мецената друкарні: «Прійми и сей мал. Дар, обновленную на честь Божію, Богородици, и всѣх святых, Книгу молений Церковних на всяк Месяц» [12, нн арк. 10]. У даному випадку книга не представлена як самодостатній об'єкт, цінність якого очевидна. Можливо, розраховуючи на сприяння царя в розповсюдженні видання в Москві, автор передмови формулює образ книги у вигляді суб'єкта, що потребує опіки. Для цього створюється розгорнута метафора з використанням інтертексту з античної історії – традиції називати місяці на честь імператорів: «Не ново єсть Мѣсяцам Книжным защищаемим бити под именованієм царським, и нарицатися от Имен Царей еще и невѣрных: якоже Мѣсяц Юлі и Мѣсяц Август, нарицаются от царей Римских Юлія и Августа, благополученіе имѣвших во время Мѣсяцей тѣх» [12, нн арк. 10]. На основі цієї асоціації побудоване метафоричне іменування книги, пов'язане з етимологією імені монарха: «...от самага Царска ти Имени, Божія Дара Феодора, сія моленій на всяк Мѣсяц Книга, Минія, да наречется Феодоромий: понеже Мий от Греческа знаменуєт Мѣсяц Книжный; и тако будет то Царскій Твой в сей Книзѣ молитвенний Мѣсячник» [12, нн арк. 10]. В образі книги, назву якої пристосовано до імені адресата, розвивається тема отримання щедрот не лише для цього конкретного видання, але й для друкарні в цілому. Бажання отримати блага для свого видавничого осередку автор передмови виражає в метафоризації назви книги як «Феодоромил»: «Идеже купно молим да нарицається сей труд наш Типографскій от Царскія ти на нас милости и Феодоромил. Изряднѣже сице от помилованія да именується і весь обновляемый Богом дарованною нам милостию Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества, сей обнищавий и к обветшанію разорительному приходящий, Монастир святой Кієво Печерскій» [12, нн арк. 10]. Не обходить стороною автор передмови і складну суспільно-політичну ситуацію, в умовах якої здійснюється його видавнича діяльність. Третім метафоричним іменуванням книги, побудованим з використанням імені адресата, стає «Феодоромир», в якому висловлено побажання припинення воєнних дій: «А наипаче молитвенно желаем от самага Небеснаго Царя Книга Сія наречется и будет Феодоромир, яко да при моленіи на ней будет мир в силѣ Царской

побѣдоносной...» [12, нн арк. 10 зв]. Традиційне для тексту присвяти підсумкове побажання адресатові узагальнює тему перемоги над його ворогами (турками), якій сприятиме читання цієї молитовної книги. Автор увиразнює і це побажання введенням образу повного і неповного місяця, що корелюється із зображенням ворожого герба: «да при поспѣшеніи сего Мѣсячнаго Богоугоднаго исполненія молитвеннаго, аки при совершенной Лунѣ, попереши ногами своїми побѣдителніми луну несовершенную, бѣснующихся при своїх Новомѣсячіях бѣсурманов...» [12, нн. арк. 10 зв.]. Така ускладнена метафорика виходить за межі називання книги, вводячи її в контекст актуальних авторові та адресату історичних реалій.

Прагматична інтенція до продажу книги широкому читацькому загалу, визначальна для жанру передмови до читача, спонукає до представлення книги як об'єкта, що викликає потребу і бажанням його придбати. Зважаючи на високий статус богослужбової книги, передмови часто презентують її як коштовний подарунок, ласкаво запропонований друкарнею всій читацькій спільноті. Передмова до читача львівського Октоїха 1630 р. зазначає: «...сію убо о возлюбленний православний читателю преизрядную Книгу ... яко дар честен и многовождедѣнен тебѣ православному и благодарному читателю благохотнѣ приносим» [13, нн. арк. 5]. Метафоричність образу подарунка полягає в тому, що читацька спільнота отримує книгу за чималі гроші, але сам факт того, що така цінна за змістом книга була надрукована, має трактуватися як подарунок від видавця. Передмова львівського Октоїху 1639 р. підсумовує звернення до читача з пропозицією прийняти книгу як «многочестен дар и многоцѣнный бисер» [14, нн. арк. 5].

Метафорика богослужбової книги як цінного дару створюється в основному за допомогою тлумачення назви, змісту та структури, обґрунтування важливості конкретного видання, його винятковості серед видань подібного змісту. Джерелом творення метафоричного образу часто використовується етимологія назви богослужбової книги. Для метафоризації образу видання Псалтиря набуває продуктивності уподібнення до відповідного музичного інструмента: «...сію книгу Псалтир, яко Богодухновенний орган, сили Духа Святаго преисполнен, предлагаем тебѣ Читателю Благочестивий...» [15, нн. арк. 6]. У виданнях Анфологіону традиційно використовується метафора квітів, що впливає з етимології одного з варіантів назви видання. Передмова до киево-печерського Анфологіону 1619 р. іменує його як «достохвальная книга Анфолокгіонъ, цвѣтословіє. Или Трефолокгіон, словопитаніє. Или съборник, избранна Минеа ...» [6, с. 22]. У передмові Петра Могилы з перевидання 1636 р. у формулюванні назви вже «розквітає» відповідна метафора: «...квітки набожних розмишляній и умилених молитв ... титулом за Анфологія, то есть Цвѣтоемленіє, албо збраніє Квѣтков [6, с. 317]. Продуктивність квіткової метафори спостерігаємо на прикладі новгород-сіверського Анфологіону 1678 р., де в передмові Лазаря Барановича видання іменується як «цвітословна

книга», а зміст її тлумачиться через розгортання цієї метафори: «От дожда на землю святихъ отецъ добрую даннаго от уст Господнихъ, прозябоша цвѣти различня: то Червоние рожи мученическою кровію изобразуємиє, то Крини благовонниє чистотою Дѣв Знаменуєми, различныхъ святихъ различниє добродѣтели, суть то благоуханниє цвѣти, із нихже ім вѣнец ісплетенний» [16, нн. арк. 2]. Квіткові метафори застосовуються також у передмовах до видань Тріоді Цвітної, а для Пісної Тріоді характерні метафори, що уподібнюють книгу духовному хлібові, необхідному під час посту: «Имаѣ же сія книга хлѣб, еже єсть: Богодуховенная ученія душѣ питающаа, и тѣла управляюча к заповѣдем...» (з передмови до киево-печерської Тріоді Пісної 1627 р.) [6, с. 174].

Повторюваність метафоричних образів у перевиданнях однієї книги може бути і наслідком копіювання тексту передмови або окремих фрагментів. Таке явище спостерігається, зокрема, на прикладі видань Акафістів 1625 р., 1677 р. та 1706 р. друкарні Києво-Печерської лаври, де образ книги уподібнюється дванадцятьом сходинкам, що відповідають шаблям духовного зростання. Вжита в передмові Філофея Кізаревича до видання Акафістів 1625 р. метафора сходинок повторюється у виданні 1677 р. з передмовою, підписаною ієромонахом Іоасафатом. Щоправда, повторюючи сам образ, автор передмови пізнішого видання змінює його змістове наповнення: у передмові Кізаревича, зокрема, першою сходинкою є «чистота сердечна», а в передмові Іоасафата – «страх Божий» тощо. Передмова до видання Акафістів 1706 рр., підписана Іоасафом Кроковським, дослівно повторює фрагмент передмови 1677 р. з уподібненням акафістика дванадцятьом сходинкам самовдосконалення [17, с. 11–12]. Проте в багатьох випадках тексти передмов до перевидань одного видання, навіть у межах однієї друкарні, відрізняються, зокрема й використанням метафоричних образів книги. Кожне метафоричне іменування книги, майстерно вписане в текст передмови до відповідного богослужбового видання, відіграє провідну роль у творенні унікальної художньої структури книги.

Наукова новизна. Наведені приклади ілюструють добре розглянуті в науковій літературі стратегії побудови барокової метафори, що була продуктивним текстотвірним засобом не лише у творах барокових авторів, але й вписувалася в такі елементи апарату видань доби Бароко, як присвята і передмова. Постановка питання про метафоричну презентацію видання в текстах присвят і передмов до українських богослужбових видань XVII–XVIII ст. дає змогу розширити уявлення про вплив стилю бароко на книжкову культуру України. Висловлювана авторами присвят/передмов рецепція богослужбового видання як богонатхненного дару, спрямованого на підношення Богові, меценатові та читацькому загалу, стала рушієм до вироблення засобів додаткового увиразнення художньої структури цих книг. Поряд із багатою на експресивний потенціал книжковою графікою та виражальними можливостями шрифту і фігурної верстки, виразником естетичного смаку епохи стала структурація текстів передмов та

присвят за допомогою розгорнутих метафор книги. В богослужбових виданнях подібні метафори можуть розглядатися на рівні графічних елементів оздоблення художньої структури книги.

Висновки. У передмовах до українських видань протягом XVII – першої половини XVIII ст. застосовується текстотвірний прийом, що полягає у введенні узагальнюючого метафоричного образу видання, значення якого виражає поняття «дар». Залежно від адресації присвяти/передмови книгу представлено як офіру небесному адресатові, вдячний подарунок потенційному чи дійсному меценатові, коштовний подарунок читачеві. В реалізації образу цієї «подарункової» книги набули продуктивності розгорнуті метафори, в основі яких асоціативне співвіднесення з адресатом, назвою, змістом, структурними особливостями, історією видавничого осередку або загальним значенням видання в книжковій культурі. В сукупності з іншими художніми елементами богослужбових видань – метафоричними гравюрами, геральдичними та дескриптивними віршами – ці засоби доповнюють художню структуру видання, надаючи їй барокової ускладненості. Прикрашені вигадливими фігурами мовлення елементи апарату книги та різноманітні засоби художнього оформлення в цьому контексті можуть розглядатися як «подарункова обгортка» книги доби Бароко.

Список використаних джерел

1. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
2. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів: Вища школа, 1981. 133 с.
3. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765–1800). Львів: Вища школа, 1984. 125 с.
4. Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (особенности литературной формы) // Тематика и стилистика предисловий и послесловий / под ред. А. С. Демина. Москва: Наука, 1981. С. 153–187.
5. Коваль В. Барокові риси передмов до печерських першодруків // Образ. 2002. Вид. 3,2. С. 66–79.
6. Титов, Фёдор Иванович. Приложение к первому тому исследования заслуженного профессора протоирея Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк. (1606–1616–1721). Киев: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918. 18, 546 с.
7. Тріодь цвітна. Львів: Друкарня Львівського братства, 1663. [6], 431, [1] арк.
8. Тріодь пісна. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1664. [6], 453 арк.
9. Тріодь цвітна. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1685. [7], 434 арк.
10. Максимчук О. В. Топос весняного оновлення в українських проповідях XVII ст. (на матеріалі текстів Кирила Транквіліона Ставровецького й Антонія Радивилівського) // Магістеріум. Літературознавчі студії. 2012. Вип. 48. С. 7–13.

11. Тріодь пісна. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1640. [14], 884 с.
12. Мінея святкова й загальна. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. [11], 508, [11] арк.
13. Октоїх. Львів: Друкарня Львівського братства, 1630. [5], 272 або [5], 352 арк.
14. Октоїх. Львів: Друкарня Львівського братства, 1639. [5], 353 арк.
15. Псалтир. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1715. [14], 280 арк.
16. Мінея святкова й загальна. Новгород-Сіверський: Друкарня Лазаря Барановича, 1678. [7], 703, 68 арк.
17. Kurhanova O. Взаємодія вербального та графічного образу в художньо-мистецтві видань акафістів XVII–XVIII ст. друкарні Києво-Печерської лаври // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва 2018 №2. С.15–18. DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2018.2.01>

References

1. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origin, development, issues]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue of old printed books published in Ukraine]. Book 1. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
3. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue of old printed books published in Ukraine]. Book 2. Pt. 2. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
4. Sazonova, L. I. (1981). *Ukrainskie staropechatnye predisloviia kontca XVI – pervoi poloviny XVII v. (osobennosti literaturnoi formy)* [Ukrainian old printed forewords of the end of the 16th – the first part of the 17th cc. Peculiarities of literature form]. In *Tematika i stilistika predislovii i posleslovii* [The subjects and styles of forewords and afterwords]. Demin A. S. (Ed.). Pp. 153–187. Moscow: Nauka. [In Russian].
5. Koval, V. (2002). *Barokovi rysy peredmov do pecherskykh pershodrukiv* [Baroque features of forewords to Pehersk first-prints]. In *Obraz* [Image]. Is. 3,2, pp. 66–79. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Titov, F. I. (1918). *Prilozhenie k pervomu tomu issledovaniia zaslužennogo profesora protoireia Fedora Titova: Tipografii Kievo-Pecherskoi Lavry. Istoricheskii ocherk. (1606–1616–1721)* [Suppl. to the first volume of researches of Professor Fedor Titov: Kyiv Pechersk Lavra typography. Historical sketch (1606–1616–1721)]. Kyiv: Typ. Kievo-Pecherskoi Uspenskoi Lavry. [In Russian].
7. *Triod tsvitna* [The Pentecostarion]. (1663). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].
8. *Triod pisna* [Triodion of the Lent]. (1664). Lviv: Drukarnia M. Slozky. [In Church-Slavonic].
9. *Triod tsvitna* [The Pentecostarion]. (1685). Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church-Slavonic].

10. Maksymchuk, O. V. (2012). Topos vesnianoho onovlennia v ukrainskykh propovidiakh XVII st. (na materialy tekstiv Kyryla Trankviliona Stavrovetskoho y Antonii Radyvylovskoho) [The topos of spring renewal in the 17th century Ukrainian sermons (based on texts by Cyrill Trankvilion Stavrovetskyi and Antony Radyvylovskyi)]. In *Magisterium. Literaturoznavchi studii* [Magisterium Literature Studies]. Is. 48, pp. 7–13. Kyiv. [In Ukrainian].

11. Triod pisna [Triodion of the Lent]. (1640). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

12. *Mineia sviatkova i zahalna* [Festal and common Menaion]. (1680). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

13. *Oktoikh* [The Octoechos]. (1630). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].

14. *Oktoikh* [The Octoechos]. (1639). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].

15. *Psaltyr* [The Book of Psalms]. (1715). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

16. *Mineia sviatkova i zahalna* [Festal and common Menaion]. (1678). Novhorod-Siverskyi: Drukarnia Lazaria Baranovycha, 1678. [In Church-Slavonic].

17. Kurhanova, O. (2018). Vzaiemodiia verbalnoho ta hrafichnoho obrazu v khudozhnomu oformlenni vydan akafistiv XVII–XVIII st. drukarni Kyievo-Pecherskoi Lavry [Interaction of verbal and visual images in decoration of the Kyiv-Pechersk Lavra old-printed Akaphistus books of the 17th–18th cc.]. In *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva* [Text and Image : Essential Problems in Art History]. Is. 2, pp. 15–18. Kyiv. [In Ukrainian]. DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2018.2.01>

Olena Yuriivna Kurhanova,

Candidate of Philological sciences,

Researcher of the Department Early Printed and Rare Books, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurhanova@gmail.com

Metaphorical image of the liturgical books in Ukrainian baroque book culture

The aim of the research is to generalise the metaphorical image of the liturgical books in the baroque book culture and to single out the factors contributing to the creation of this image, conditioned by the circumstances of the publishing process of the time.

The methodology of the research is based, first of all, on structural approach to studying dedication texts and forewords to Lviv, Kyiv, Chernihiv, and Novhorod-Siverskyi liturgical books from the 17th century to the 18th century, which provided the possibility of singling out metaphors used to denote the book as well as to determine their connection with the peculiarities of form and content of the corresponding publication. Comparative analysis of the semantics of the singled-out metaphors gave an opportunity to formulate the generalized image of the baroque liturgical book. Communicative-pragmatic approach

contributed to the establishment of sense connections of this image with its current socio-cultural situation. **The scientific novelty** is determined by the innovative problem statement regarding the study of baroque graphic means, thus allowing to broaden the notion of their influence on Ukrainian book culture. Among other things, the research show cases of the high productivity of verbal baroque metaphor in giving expressiveness to the artistic structure of liturgical early printed books. As far as the artistic role fulfilled with the creation of the book as an art object, such generalizing metaphorical images are proportionate to the graphic elements of artistic design. **Conclusions.** In dedications and forewords to Ukrainian early printed books, the image of the liturgical books is realized through a multitude of metaphorical similes, at the basis of which there is the notion of a book as a gift. Depending on the addressee of the dedication or foreword text, the book is presented as an offering to the celestial addressee, a thankful gift to a potential or real patron, a precious gift to the reader. Unfolded metaphors, at the basis of which there is an associative relationship with the addressee, title, contents, structural peculiarities, history of the publication or overall meaning of the publication in the book culture are used to realize the image of this so-called 'gift' book.

Key words: Ukrainian early printed books, forewords, dedication, liturgical books, metaphor, Baroque.

Елена Юрьевна Курганова,

кандидат филологических наук, докторант,

научный сотрудник отдела старопечатных и редкостных изданий Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurganova@gmail.com

Метафорический образ богослужбной книги в украинской книжной культуре эпохи Барокко

Цель работы состоит в обобщении метафорического образа богослужбного издания в книжной культуре эпохи Барокко и выделения факторов создания этого образа, обусловленных обстоятельствами издательского процесса. **Методология исследования** основана, в первую очередь, на структуралистском подходе к изучению текстов посвящений и предисловий ко львовским, киевским, черниговским и новгород-сиверским богослужбным изданиям XVII – первой половины XVIII ст., который дал возможность выделить метафоры, использованные для обозначения книги, а также определить их связь с особенностями формы и содержания соответствующего издания. Компаративный анализ семантики зафиксированных метафор предоставил возможность сформулировать обобщенный образ богослужбной книги эпохи Барокко. Комуникативно-прагматический подход содействовал установлению смысловых связей этого образа с современной ему социокультурной ситуацией. **Научная новизна** определяется новаторской постановкой проблемы изучения изобразительных средств стиля барокко, позволяющей расширить представления о его влиянии на украинскую книжную культуру. В частности,

показано высокую продуктивность вербальной барочной метафоры в придании выразительности художественной структуре старопечатной богослужебной книги. По художественной роли, выполняемой в создании книги как целостного объекта искусства, такие обобщающие метафорические образы издания соразмерны графическим элементам художественного оформления. **Выводы.** В посвящениях и предисловиях к украинским старопечатным изданиям образ богослужебной книги реализуется через множество метафорических уподоблений, в основе которых лежит представление о книге как о даре. В зависимости от адресата текста посвящения/ предисловия книгу представлено как офиру небесному адресату, благодарственный подарок потенциальному или действительному меценату, драгоценный подарок читателю. В реализации образа этой «подарочной» книги часто используются развернутые метафоры, в основе которых ассоциативное соотношение с адресатом, названием, содержанием, структурными особенностями, историей издательства или общим значением издания в книжной культуре.

Ключевые слова: украинские старопечатные издания, предисловия, посвящения, богослужебные издания, метафора, барокко.

*Стаття підготовлена 10 квітня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2019 року.*